

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԻ ՇԱՐԺԱՌԻԹՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁԸ

1

Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանն իր «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» գրքի մեջ ասում է. «Հայ գրերի գյուտը, անշուշտ Հայաստանում ևս, ինչպես և գոթերի ու սլավոնների մոտ ամենից առաջ նպատակ ունի ստեղծելու քրիստոնեական գրականություն տեղական լեզվով»¹:

Պրոֆեսոր-դոկտոր Մ. Արեղյանը գրում է. «Գիրն ու դպրությունը ծագել էր քաղաքացիություն տալու առաջին հերթին եկեղեցու կարիքներին»²:

Կարելի է շարունակել: Ընդհանուր կարծիքն այն է, որ հայ գրերի գյուտի գաղափարը ծնվել է քրիստոնեական քարոզությունից և հետապնդում էր ամենից առաջ եկեղեցական-կրոնական նպատակներ:

Մակայն և՛ Մանանդյանը, և՛ մանավանդ Արեղյանը ամենեին էլ չեն հապաղում ցույց տալու հայ գրերի գյուտի քաղաքական նշանակությունը:

«Ակներև է սակայն, որ գյուտն ունեցավ նաև քաղաքական մեծ նշանակություն»³, — գրում է Մանանդյանը

Արեղյանն ավելի առաջ է գնում. «Բայց Մաշտոցի սկսած և գլուխ բերած մեծ գործը լոկ քրիստոնեություն քարոզելու համար չի եղել, կային նաև ազգային քաղաքական և դասակարգային պատճառներ, որոնց մասին լուր է Կորյունը՝ ժամանակի քաղաքական եկեղեցական դժվարին պայմանների հետևանքով»⁴:

Արեղյանը նշում է ոչ միայն հետևանքը, այլև բուն պատճառները:

Ամբողջ խնդիրն այն է, որ հիմնական ազգականները ոչ թե եկեղեցական-կրոնական, այլ ազգային եկեղեցական-քաղաքական բնույթ ունեին և պետք չէր դրանց մեջ լսել և նաև բաժանման եզրագծեր դնել: Քրիստոնեության քարոզությունը, ինչպես և գրերի գյուտը հավասարապես ծառայում էին դրան և զուգորդաբար բխում մեկ ընդհանուր պահանջից:

Հարյուր տարի է ինչ քրիստոնեությունը բնդունված էր Հայաստանում իբրև պետական կրոն: Այդ ընթացքում քրիստոնեությունը իշխում էր, բայց չէր տիրում. «Ի վաղնջուց յորմէ հետէ առին նորա զանուն քրիստոնեութեանն լոկ միայն իբրև զկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց, — գրում է պատմիչը, — և ոչ ջերմեռանդն ինչ հաւատովք բնկալան, այլ իբրև զմտորութիւն իմն մարդկութեան ի հարկէ»⁵:

1 Հ. Մանանդյան, «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. Բ, մասն Ա, էջ 246:

2 Մ. Արեղյան, «Հայոց հին գրականության պատմություն», հատ. Ա, էջ 113:

3 Հ. Մանանդյան, նույնը, էջ 246:

4 Մ. Արեղյան, նույնը, էջ 80:

5 Փ ա լ ա տ ո ս Բ ու լ զ ա ն դ ա յ ի, Պատմութիւն հայոց, Վենետիկ, 1914, Գ—ժդ, էջ 51:

Նկեղեցին սակայն քիչ էր մտահոգվում դրանով, որովհետև դա չէր խանգարում նրան այնպես հզորանալու, որ կաթողիկոսը հանդգներ արգելիլ թագավորի մուտքը եկեղեցի:

Ներսես Մեծը, որ այնքան խոշոր բարենորոգումներ մտցրեց եկեղեցու ներքին կյանքի մեջ, հիմնեց բազմաթիվ վանքեր ու միաբանություններ, ի թիվս այլոց, հոգ տարավ դպրոցների մասին. «Կարգէր և ի տեղիս տեղիս դպրոցս յունարէն և ասորերէն յամենայն գաւառս հայոց»⁶: Գպրոցներ Ագաթանգեղոսի վկայութեամբ եղել են նաև հենց սկզբից և դա բավարարել ու հարյուր տարի սնունդ է տվել հոգևոր դասին: Հոգևորականությունը օտար լեզվով կարողացել է հասու լինել քրիստոնեական վարդապետության գաղտնիքներին և, թեպետ օտար լեզվով, կուտակել քրիստոնեական մշակույթի բավականաչափ փորձ ու իմացություն, այլապես անմտածելի կլինեին Աստվածաշնչի հայերեն այդպիսի անթերի թարգմանությունը⁷:

Այսպես, Հայաստանում քրիստոնեություն ընդունելու առաջին հարյուրամյակում մայրենի լեզվով քրիստոնեական գրականություն ունենալու, սեփական գիր ստեղծելու միտք չի եղել, որովհետև չի եղել այդպիսի պահանջ: Այն, ինչ արվում էր հունարեն և ասորերեն՝ եկեղեցու համար բավարար էր⁸:

Պետք է հաշվի առնել և դասային հոգեբանությունը: Ինչպես հույտնի է, հավատք հենվում է թերիմացության վրա, հավատք հոգևոր խաթկանք է, այն ծնում է խորհրդավորը և անիման: Իզուր չէ, որ քրմությունը հրապուրիչ գաղտնիքներով էր պարուրում իրեն: Նրանք ունեին իրենց լեզուն, իրենց գիրը, քրմական մի ամբողջ մշակույթ, որը մնում էր փակ ու անթափանց, ինչպես ալքիմիկի դեղագիր:

Իհարկե, քրիստոնեությունը, լինելով ավելի առաջավոր, պետք է որ ձրգտեր ավելի մատչելի լինել: Բայց նա էլ կրոն է:

Արդեն շորթորդ դարի քրիստոնեական եկեղեցու սյուններից մեկը՝ Բարսեղ Կեսարացին այսպիսի միտք էր հայտնում.

«Ես գիտեմ որ կա աստված, բայց թե ինչ է նրա էությունը, բմբանողությունից վեր եմ համարում, իսկ ինչպես եմ փրկվում՝ հավատի օգնությամբ... Հետևաբար աստծո անհասանելիության գիտակցությունը, աստծո էության գիտակցումն է:

Մեզ փրկություն է բերում ոչ թե հնտազոսությունը՝ ինչ է աստված, այլ դավանանքը, որ կա աստված»⁹:

Այնպես որ, հոգևոր դասին շատ էլ չէր հետաքրքրում լայն շրջանների կողմից քրիստոնեական վարդապետության խոր իմացությունը:

Հիշենք, որ հայերեն դպրություն ստեղծելուց հետո, երբ դարեր անցան և գրաբարը դարձավ միայն գրոց լեզու, հոգևորականությունը ամուր կառչեց դրանից՝ հայտարարելով սրբազան, և բեմերում միշտ արարողությունը

6 Թ ու զ ա ն դ, Գ—դ, էջ 105:

7 Հայերեն Աստվածաշունչը բանավոր կրկնաբար թարգմանվել է և ավանդվել: Կար մեծ փորձ: Գրանով պետք է բացատրել առաջին գրավոր թարգմանության այդքան հաջողված բնույթը: Ժիշտ է սակայն, որ այն առաջին թարգմանությունից հետո էլ մշակման ենթարկվեց:

8 Այդ շրջանում օտար լեզվով Հայաստանում բավականաչափ գրականություն է կուտակվել և որոշակի գեր խաղացել, այլապես Մեհրուդան Արծրունին և Վահան Մամիկոնյանը գրքերը չէին այրի քրիստոնեության դեմ պայքարելիս:

9 Քաղվածքը վերցրել ենք է. Խաչիկյանի «Փոքր Հայրի սոցիալական շարժումների պատմությունից» գրքից, 1951, էջ 23:

հնչեց գրաբար, չնայած դրանից ժողովուրդը այնքան բան էր հասկանում, որքան, թերևս, առաջ հունարենից և ասորերենից:

Այն կարծիքը, որ քրիստոնեություն մուտքը իր հետ բերում է սեփական գրի անհրաժեշտություն. չի կարող շատ էլ հիմք ունենալ:

Կասպաղովկիան Փոքր Ասիայի քրիստոնեական հնագույն օջախներից մեկն է, սակայն կասպաղովկիացիք այնպես էլ շունչեցան իրենց սեփական գիրը, մի ժողովուրդ, որը «կը թուի թէ իր արեւելեան դրացիներուն՝ հայերու նման հրեշտական տարբերութիւններու համար փափուկ ու զգայուն ականջ մը ունէր»¹⁰:

Կասպաղովկիայի եկեղեցիին շնորհից սեփական ազգային գիր ունենալու և կառավարվում էր հունարենով: Նրանց կողմից հավանաբար փորձ էլ շարվեց, որովհետև այդպիսի պահանջ չկար, չնայած այնտեղ էլ ժողովուրդը քրիստոնեությունը խորապես չէր ընդունել և չէր դադարում պայքարը քրմության ու հեթանոսության դեմ: Հիշենք Բարսեղ Կեսարացու մոլեզին ատելությունը նրանց նկատմամբ: Գրականությունը հունարեն էր, արարողությունները կատարվում էին հունարեն:

Ավելի արտահայտիչ է Եվրոպայի օրինակը: Քրիստոնեություն մուտքն այնտեղ ամենեւին էլ ազգային գրի անհրաժեշտություն չառաջացրեց: Ընդհակառակը, իր հետ բերած լատինական գիրն ու լեզուն դարձավ այդ վարդապետության միակ զենքը: Այն դուրս վանեց, նույնիսկ, ազգային գիրը, օրինակ ռունագրությունը: Եվրոպայում լատինատառ, բայց ազգային լեզվով սկսեցին գրել շատ ուշ՝ զանազան երկրներում VIII—XIII դարերում:

Սակայն ազգային գիրը դրանից հետո էլ շժառայեց եկեղեցուն: Եկեղեցին պահպանեց իր որդեգրած լատինները:

Նույն երևույթը տեսնում ենք մուսուլմանական աշխարհում: Մահմեդական կրոնը, թափանցելով արևելյան ժողովուրդների մեջ, իր հետ տարավ սրբազան դուռանի լեզուն ու գիրը: Այն պարտադրվեց ավելի խստորեն և կրեց հարատև բնույթ: Ազգային գիր և ազգային լեզվով գրականություն մահմեդական ժողովուրդներից շատերը կարողացան զարգացնել միայն ոչ հեռավոր անցյալում:

Այսպես: Մինչև V դարը Հայաստանում քրիստոնեությունը հարչուր տարի է ինչ պետական կրոն էր և մուտք էր գործել ավելի վաղ: Ժողովուրդը գիտեր քրիստոնեական վարդապետության հիմնական կողմերը և ծանոթ էր Աստվածաշնչին հայերեն լավ իմացող քարոզիչների բանավոր թարգմանությամբ և բավարարվում էր այդքանով:

Բայց ինչպես ծնվեց հայ ազգային այբուբենի գաղափարը և որոնք էին հայ գրքերի գյուտի հիմքում ընկած շարժառիթները:

Երկու մեծ տերությունների շարամիտ դաշնագրությամբ Հայաստանը բաժանվեց երկուսի: Այդ բաժանումը փառատեց երկիրը, սակայն Հայաստանի, իբրև մի ազգային և վարչական առանձին ամբողջության, գաղափարը շմեռավ:

Արշակունիները, որոնք իրենց ընդունում էին, այնուամենայնիվ, ամբողջ Հայաստանի օրինական տիրակալներ, ձգտում էին վերականգնել իշխանու-

¹⁰ «Պատմություն հայերեն նշանագրերու և վարուց Ս. Մաշինցի», գրեց պրոֆ. դատ. Յ. Մարկոսյան, գերմաներենից թարգմանեց Հ. Ա. Վարդանեան, Վիեննա, 1918, էջ 3:

Յյուներ, և նրանց համար լավագույն դաշնակիցը միայն եկեղեցին կարող էր լինել: Այն Արշակունիները, որոնք առաջ այնպես ուժեղ և վճռականությամբ դիմակայում էին եկեղեցու աստիճանաբար, բայց հարատև աճող հզորությանը, այժմ իրենց նեցուկը նրա մեջ էին փնտրում: Դա բնական էր: Բաժանումից հետո Հայաստանի արևմտյան մասում շուտով վերացվեց հայոց թագավորությունը, և երկիրը սկսեց կառավարել Յյուզանդիայի կողմից նշանակված կուսակալը: Սակայն նախարարությունը շանհանգստացրին: Ընդհանուրապես, որոշ չափով սիրաշահում էին, որովհետև նրանք ունեին զինվորական ուժ, որ կարելի էր օգտագործել կայսերական նպատակների համար: Արևելյան հատվածում թագավորությունը ավելի երկար պահպանվեց, բայց այստեղ էլ նախարարությունը չզրկվեց իր առանձնաշնորհումներից: Արքունիքին դա ձեռնառու չէր: Նա պահպանելով նախարարությունը՝ ուղղում էր Արշակունի հարստության դեմ և հետո՝ նրանք իրենց տիրույթների վրա մնում էին բավականաչափ անկախ, երկրի լեռնային անառիկ դիրքի շնորհիվ, ուստի և բավականաչափ անկարող, սակայն արդեն զուրկ որևէ կենտրոնական իշխանությունից՝ ավելի ուժեղ էին թշնամանում իրար, դուրս գալով ամենաանձուկ շահերից: Այս պայմաններում երկիրը միավորելու համար նախարարության վրա հույս դնելը ավելի քան անիմաստ և աննպատակ կլիներ: Որ նախարարությունը չկարողացավ հասնել ընդհանուր ազգային շահերի գիտակցմանը և իր խորությունը չկարողացավ ըմբռնել երկրի վրա ծառայած ահավոր վտանգի նշանակությունը, լավագույն ապացույցն այն է, որ նա իր ձեռքով երկրի ամենաճակատագրական պահերին իր թագավորին մատնեց օտար տիրակալին:

Այլ էր եկեղեցու վիճակը: Չորրորդ դարում հայ եկեղեցին հասել էր հզորության վերջնակետին՝ Ննքսես Մեծի օրով: Նա ամենամեծ հողատերն էր և վիճարկում էր արքայական բնտանիքի հետ, գրեթե բաժանում իշխանությունը: Հայ եկեղեցին պակաս դեր չխաղաց Արշակունի հարստության ուժը ջլատելու գործում, որը պետությունը կանգնեցրեց օրհասի առաջ: Արշակունի իշխանությունը պայքարում էր երկուստեք. նախարարության և եկեղեցու դեմ, չենք խոսում արդեն արտաքին թշնամու մասին, և այդ պայքարում նա արնաքամ եղավ:

Բայց երբ պետական իշխանությունը հոգևոր էր ապրում եկեղեցին սարսափով տեսավ, որ իր ոտքի տակ այլևս հող չկա. նա նախարարների պես շուներ ուղղմական ուժ, որ կարողանար պաշտպանել իր տնտեսական նվաճումները: Արևմուտքը նրան քաղաքական հենարան չէր կարող լինել, որովհետև Պապի կտրուկ և խելացի ձեռնարկությամբ հայոց եկեղեցին անջատվել էր Կեսարիայի հովանավորությունից, իսկ պարսից հոգևոր իշխանությունը, որ հենվում էր զրադաշտական վարդապետության վրա, բնական է, նրան չէր կարող զորավիգ լինել, անհնար էր հենվել նաև նախարարական մանր իշխանությունների վրա, որոնք նրա մեջ տեսնում էին հավակնորդ և մրցակից: Եվ որովհետև քրիստոնեությունը դեռ խորը չէր համակել ժողովրդին, ուստի շուներ հոգևոր ազգեցություն, որպեսզի կարողանար իր դիրքը պահել այդ ճանապարհով:

Մյուս կողմից, եկեղեցին անձույլ էր ներքնապես: Այստեղ նկատի ունենք Սահակ Պարթևին և նրա կուսակիցներին, որոնց ձեռքին էր եկեղեցական իշխանությունը: Բազմաթիվ տարրեր եկեղեցու պատերին հարվածում էին ներսից. Ազրիանոսի կրոնական բարձրագույն իշխանության հավակնորդ տու-

նր, օտար եկեղեցիների կողմից հովանավորվող կուսակցությունները և այլն. նրանք ուժեղ էին և ապագային: Պետք էր ապահովվել և այդ վտանգից:

Եվ ահա, եկեղեցին տենդագին ելք է որոնում: Նա առաջինը գիտակցեց հայ պետականության կորստի խորապես աղետարեր բնույթը: Դա ամենից առաջ նրան էր հարվածում: Եկեղեցուն անհրաժեշտ էր մի միասնական իշխանություն իր տարածուն ազդեցությունը պահպանելու համար: Եվ նա վրձնականորեն կանգնեց Արշակունիների երերուն գահի մոտ, ու կաթողիկոսի սրբազան գավազանը ամրորեն զուգակցվեց արքայական գայխոնի հետ:

Եթե ներսես Մեծը անհձքով ճանապարհ դրեց ավելի արժանավոր Արշակին հայոց արքայակեր որը՝ Տիգրան, ապա նրա որդին լացով ուղեկցեց Արշակի ավելի անարժան մի հաջորդի՝ Արտաշեսին, նորից դեպի Տիգրան:

Իր դիրքը վերականգնելու և միասնական պետականություն ստեղծելու գործում եկեղեցու դերը խորապես ընկալվեց և՛ հայ պետական իշխանության կողմից: Եկեղեցին միակ ուժն էր, որ կարող էր լինել միակ միջնորդը նախարարական մանրնացված իշխանությունների մեջ: Բայց դրա համար նա ամենից առաջ պետք է մեծացներ իր հոգևոր ազդեցությունը:

Ահա հենց այս նկատառումներից, որոնք խորապես քաղաքական բնույթ ունեին, ծնունդ առավ հայոց աշխարհի քրիստոնեական վերարշավի գաղափարը: Այս անգամ արդեն ամենեին էլ այն նպատակը չէր հետապնդվում, ինչ, ասենք, առաքյալներն էին հետապնդում զանազան երկրներում, կամ, թերևս, ավանդական Բարթողիմեոսը Հայաստանում: Այստեղ պայքար էր գրնում ոչ միայն քրիստոնեությունը տարածելու, քրիստոնեական վարդապետությունը ծանոթացնելու հայ ժողովրդին, այլև քրիստոնեության միջոցով ազգային զգացումներ բորբոքելու, արինացնելու նրան, ոտքի հանելու ապագա գոյությունը սպառնացող վտանգի դեմ:

Ճիշտ է, եկեղեցին և պետությունը կապված էին փոխադարձ նկրտումներով, բայց նրանք շունչն ունեին որևէ շոշափելի ուժ: Պետությունը արյունաքամ էր եղել: Միակ ազդյուրը մնում էր ժողովուրդը: Ահա թե ինչու, օրհասի ճակատագրական պահին, նրանք փորձեցին հենվել ժողովրդի լայն զանգվածների վրա և ոտքի հանել, բայց պարզվեց, որ օտար լեզվով նույնքան օտար վարդապետությունը չի կարող համակել մարդկանց: Պետք էր ազգային լեզվով ազգային գրականություն, որը կարող էր հարազատ հնչել և խոսել ժողովրդի սրտի հետ, որը և, բնական է, քրիստոնեական գրականություն էր: Այսպիսով, ոչ թե ազգային լեզվով քրիստոնեական գրականություն ունենալու պահանջը ծնեց այբուբենի գյուտը, այլ ազգային ինքնագիտակցության արթնացման և դիմադրություն կազմակերպելու քաղաքական միտումները ծրենեցին ազգային լեզվով քրիստոնեական գրականություն և ազգային գիր ունենալու պահանջ:

Գրեթի գյուտի անմիջական հետևանքը եղավ գրական մշակութային մի ծավալուն շարժում, շարժում, որ գլխավորում էր հանձարեղ Մաշտոցը:

Այդ շրջանում ծագեց ու առաջ եկավ հայ ինքնուրույն պատմագրությունը, որը դարձավ գրական համընդգրկող սևու: Հենց միայն այն, որ առաջատար դեր ունեցավ պատմագրությունը, ինքնին շատ բան է ասում: Պատմությունը լավագույն միջոց է ժողովրդի ինքնագիտակցությունը արթնացնելու համար, այն դաստիարակում է սերունդներին հայրերի սխրանքով, ներշնչում անհրաժեշտ ոգի:

Հենց այդ դիտումով էլ շարադրվեցին մեր պատմիչների երկերը:

Խորենացին հրճվանքով է ընդունում Սահակ Բագրատունու պատվերը՝ նա խոսք չի գտնում մեծարելու մի մարդու, որը քաղաքական բարձր գիտակցություն է ունեցել առաջարկելու հայոց պատմությունը շարադրել, որ անմահ հիշատակ է թողնելու նրան և նրանից հետո եկող սերունդներին: Իսկ «Պատմության» մեջ երևում է Խորենացու ամբողջ միտումն ու ուղղվածությունը: Նա շարադրում է իր պատմությունը, որպեսզի մարդիկ «ստեպ-ստեպ և անյագ առնիցեն զընթերցումն պատմութեանց մերոց հայրենեաց», որտեղ արձանագրված են «բազում գործք արութեան»:

Եվ ահա, արության բազում գործոց այդ հանճարեղ մատյանը սկսվում է Հայկի ժողովրդական, ազգային ավանդությամբ: Այդ երկի մեջ փառաբանվում են հայ պետական և ազգային մեծ գործիչները: Այդտեղ հանդես են գալիս դիցական կերպար ստացած պատմական դեմքեր, կամ պատմականացած դիցական կերպարներ: Նա իր ժողովրդի պատմությունը քաղել հանել է ազգային ավանդություններից, նա տուրք է տվել, հաճախ աղամա, աշխարհիկ իշխանի աշխարհամիտ ցանկություններին: Իսկ Խորենացին Մաշտոցի կրտսեր աշակերտներից է:

Եղիշեն, որի գիրքը համարվում էր կրոնական պատերազմի պատմություն, պատերազմի հիմքում խոհամիտ ձևով քաղաքական շարժառիթներ է տեսել:

Նրա գիրքը հնրոսական վիպերգություն է:

Ղազար Փարպեցու մոտ պատմական հերոսները մարտի են դնում առնաբար արտասանելով՝ «Քաշի առն քան զբազուն ամս հարանօք կեցեալ շատ լաւ է մի օր ծանուցանել զքաջութիւն անձին և մեռանել»:

Ահա այս ոգին ունի հինգերորդ դարի պատմագրությունը, ոգի, որի ներշնչումը Մաշտոցից է գալիս:

2

Հենց այդ տեսանկյունից քննենք Մաշտոցի գործունեությունը:

Մաշտոցի առաջին և ամենից ավելի հավաստի կենսագրի՝ Կորյունի մոտ կա այսպիսի մի հատված.

«Ոչ սուտապատում ճարտարախօս եղեալ առ ի մերոց բանից զհօրէն իմոյ կարգեցաք, այլ զյաճախագոյնն թողեալ, և ի նշանաւոր գիտակացն քաղելով զհամառօտս կարգեցաք, որ ոչ միայն մեզ, այլ և որ զմատեանս ընթեռնուն յայտնի է:

Քանզի շէաք հանդուրժողք՝ զամենայն արարեալսն կտակաւ նշանակել զհւրաքանչիւրսն, այլ ի դիւրագոյնս և ի հեշտագոյնս, յառաքելական անդր զանձինս պատասպարեցաք, որոց անցեալ զբազմախօռն արգասեօք սրբոցն՝ առ ի մանրակրկիտ առնելոյ զկարեւորագոյնս պատմելոյ զհանգամանս: Ասացաք ոչ ի պատիւ ինչ սրբոցն Աստուծոյ, որք ամենապայծառ հաւատով և վարուք ծանուցեալք յարգեցան, այլ յօրինակ քաջալերիչ՝ հոգեւոր ծննդոց իւրեանց և որք նորօք աշակերտելոց իցին յազգս ազգաց»¹⁾:

¹⁾ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, գլ. ԻԸ, էջ 98:

(«Ոչ թե սուտապատում ճարտարախոս լինելով մեր խոսքերով՝ իմ հոր մասին կարգեցինք [այս], այլ շատը թողնելով և նշանավոր գիտականներից քաղելով այս համառոտը գրեցինք, որ ոչ միայն մեզ, այլև այս մատյանը կարգացողներին հայտնի է: Որովհետև իսկապես շէինք դիմանալ նրանց յուրաքանչյուրի բոլոր արածները գրքի մեջ նշանակելուն, ուստի պատասպարվեցինք այս ավելի հեշտ ու գյուրինով— առաքելականով: Սրբերի բազմախուռն վաստակները թողեցինք, որպեսզի մանրամասնորեն պատմենք կարևորագույն հանգամանքները: Եվ [այս] պատմեցինք ոչ ի պատիվ աստծո սրբերին, որոնք ամենապայծառ հավատով ու վարքով ճանաչված՝ հարգվեցին, այլ ի քաջալերիչ օրինակ իրենց հոգևոր զավակներին և այն ամենքին, որ նրանց միջոցով աշակերտելու են սերնդե սերունդ»):

Այս ընդարձակ քաղվածքը կարևոր նշանակություն ունի մի շարք հանգամանքներ պարզելու համար¹²,

Ինչպես տեսնում ենք՝

1. Կորյունը, Մաշտոցի կենսագրությունը գրելիս, իր իմացածի մեջ ընտրություն է կատարել և ամեն ինչ չէ որ ներկայացրել է ընթերցողին:

2. Ընտրություն կատարել է ինչ-որ հանգամանքներից ելնելով:

3. Գրի է առել այն, ինչ ընդհանուր ճանաչում է գտել ժամանակակիցների կողմից և դիտվել անվտանգ:

4. Նա պատասպարվել է առաքելականով, որ համարում է հեշտ ու գյուրին:

5. Այն ինչ Մաշտոցը արել է առաքելական գործունեությունից դուրս, Կորյունը չի անդոսնում, այլ դիտում է իրրև «բազմախուռն վաստակներ»:

6. Վարքը գրել է որպես դաս սերունդներին, որպես քաջալերիչ օրինակ, ուստի և ըստ այդմ խմբագրել է Մաշտոցի կյանքը:

Բանասերներից շատերը զժգոհում և շատերն էլ ուղղակի տարօրինակ են համարում Կորյունի բանազրոսիկ լուծությունը:

1. Կորյունը չի հիշում և ոչ մի դեպք, կամ իրադարձություն քաղաքական կյանքում.— Վռամշապուհի մահը, Արտաշեսի վարքը և նախարարների մատնությունը, մարզպանական կառավարումը և այլն:

2. Չի հիշում և եկեղեցու կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունները. Սահակի հրաժարեցումը, Սուրմակ երեցի կաթողիկոսանալը, Բրբիշոյի և Շմուկի կառավարումը, Եփեսոսի ժողովը և այլն:

3. Մաշտոցի և Սահակի վարքի և գյուտի մասին պատմելիս, նա նրանց առաջ չի թողնում ոչ մի ծառայած զժվարություն, ոչ մի արգելք, ոչ մի ընդդիմություն, բոլորը նրանց ընդունում են՝ և՛ ներսում, և՛ օտարները: Նրանց գործը մոտ է բոլորի սրտին: Մի ինչ-որ տարտամություն կա հունաց բաժնի մասին պատմելիս, այն էլ՝ զգացվում է միայն Խորենացու պարզ գիտողություններից հետո:

Այդ բացատրելի է. Կորյունը չէր կարող անգիտակ լինել: Նա պարզապես այդպիսի նպատակ չի դրել: Նա գիրքը գրել է ոչ թե իրրև պատմություն, այլ կրկին հաստատումն Մաշտոցի մեծ գործի: Գյուտը և գյուտի մեծ հեղի-

¹² Այս հատվածի վրա ուշադրություն է դարձնում Մանուկ Աբեղյանը ապացուցելու համար, թե ինչու է Կորյունը այդքան երկար առաջարան գրել այն մասին, թե «իցէ համարձակութիւն գրով նշանակել զվարս արանց կատարելոց» (Տե՛ս Կ Կ Կ Կ Կ, Վարք Մաշտոցի, առաջարան, էջ 5—6):

նակին նա ներկայացրել է անվերապահ, որպեսզի սերունդներն էլ անվերապահ ընդունեն:

Ժամանակի իրադարձությունների նկատմամբ զգուշավոր, հատուկ լռությունը նույն նպատակն ունի. կրքերի տեղիք չտալ: Գրքերի գյուտը և Մաշտոցի գործունեությունը կարևոր իրադարձություն էր, որ չէր կարող հարթ ընթանալ ու ընդունվել միակերպ: Իսկ Կորյունը պետք է գտներ այնպիսի եղանակ, որ արտահայտեր ընդհանրականը և ոչ ոքի չկպչեր: Եվ նա գտել է այդ,— առաքելական գործունեությունը, որը ընդունելի է, նույնիսկ հակառակորդի համար և չի կարող դժգոհելու տեղ թողնել: Նա պատասպարվել է առաքելականով, այսինքն՝ այդ անվան տակ, այդ քողի տակ տարփողել իր մեծ ուսուցչի հանձարեղ գործը:

Այդպիսով նա կարողացել է լավագույն ելք գտնել Մաշտոցի մեծությունը ընդունելի և անքննադատ դարձնելու բոլորի համար, բայց գյուտին տրվել է սոսկ կրոնական բնույթ, և սովերի տակ են մնացել Մաշտոցի «բազմախուռն վաստակները», որոնք գյուտի համար սակառա առաջնային շեն, քան առաքելականը:

Սակայն իրեն՝ Կորյունի մոտ և մյուս պատմիչների հիշատակություններում կարելի է գտնել Մաշտոցի վաստակների խուլ արձագանքները: Հենց այդ տեսանկյունից հետևենք նրա կյանքին:

Կորյունը, սկսելով բուն կենսագրական մասը, այլ բնորոշումների հետ հիշում է նաև. «Տեղեկացեալ և հմուտ եղեալ աշխարհական կարգաց»: Իսկապես նա տեղյակ և հմուտ է եղել աշխարհական կարգերին: Դա բնական է. մանկուց ստացել է հունական կրթություն, ծառայել արքունիքում իբրև դպիր կամ դպրապետ. բոլոր արքունի գործերը անցնում էին դպիրների ձեռքով, եղել է զինվորական. մոտ կանգնած կառավարող շրջաններին և ծանոթ երկրի քաղաքական կյանքին: Սակայն ի՞նչ անհրաժեշտություն ուներ Կորյունը այդ նախադասությունը գրելու մի մարդու մասին, որը պետք է մերկանար իշխանակիր ցանկություններից և դառնար կրոնավոր: Ոչ մի խոսք չկա սակայն, որ նա խորշել է այդ կարգերից և դրա համար հեռացել: Ակնհայտ է, որ դա պատասխանն է նրա հետագա գործունեության: Նա տեղյակ ու հմուտ էր աշխարհական կարգերին,— դա անհրաժեշտ էր գյուտի համար:

Կորյունը իրեն հատուկ ոճով պատմում է այնուհետև, որ նա երբ զինվորական արվեստով սիրելի էր դարձել զորականներին, երբ ամեն պատրաստությամբ զարդարելով իրեն իշխանների ծառայությունն էր կատարում, հանկարծ որոշում է միայնակյաց դառնալ: Անցումը շատ է անակնկալ և տարակուսելի:

Միայնակեցությունը IV և V դարերում, համենայն դեպս, որոշ կրավորական բողոք էր իրականությունից և հետահայաց մղումն պարզունակ բրիստոնեության, բայց, միևնույն է, եսական բնույթ ուներ և հոգում էր, ամենից առաջ, իր՝ անհատի փրկության մասին: Եվստաթիոս Սերաստացին փորձեց այն մոտեցնել եկեղեցուն և իր ջանքերի մեջ բավական առաջ զնաց: Իսկ Կորյունի պատմածից երևում է, որ Մաշտոցը ուղղակի, իրեն նվիրել է ճգնակեցության:

«Բազում և ազգի ազգի վշտակեցութիւն բստ Աւետարանին կրէր ամենայն իրաց, ամենայն կրթութեամբ հոգեւորացն զանձն տուեալ՝ միայնաւորութեան, լեռնակեցութեան, քաղցի ու ծարաւոյ և բանջարաճաշակութեանց, արգելանաց անլուսից, խարազանազգեստ և գետնատարած անկողնոց: Եւ բազում անգամ

զհեշտական հանգիստ գիշերոյն և զհարկ քնոյ յտանաւոր տքնութեան ի թօթափել ական վճարէր»¹³։

(«Շատ և տեսակ-տեսակ, վշտակեցություններ կրեց ըստ Ավետարանին ամեն քանով. իրեն տալիս էր ամեն հոգևոր վարժությունների—միանձնության, լեռնակեցության, քաղցի ու ծարավի և քանջարաճաշակության, անլույս արգելարանների, խարազանազգեստ և գետնատարած անկողիների։ Շատ անգամ էլ գիշերովա հեշտալի հանգիստն ու քնի հարկը ոտի վրա տքնությամբ վերջացնում էր մի ակնթարթում»)։

Սա Մաշտոցի նկարագրի հետ չի բռնում։ Մի մարդ, որ այնպես խորամուխ է եղել աշխարհական կարգերին և չի հիասթափվել, իսկ այնուհետև գիտենք, թե ինչպիսի եռանդուն գործունեություն է ծավալում՝ մի քանի անգամ շրջելով Հայաստանում և անցնելով Վրաց աշխարհից մինչև Կոստանդնուպոլիս, չէր կարող այդպիսի ոգևորություն ունենալ անապատական կյանքի նկատմամբ, չէր կարող անառիթ միայնակեցության դիմել։

Խորենացին այստեղ լրացնում է Կորյունին. «Տեսեալ թէ ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն հայոց, և զխռովութիւնն նիւթ իւրոյ համբերութեանն գտեալ Մեսրոպայ...»¹⁴։ Այսպես, երկրի քաղաքական դրությունն է ստիպում նրան դիմելու միայնակեցության և ոչ թե սոսկ հոգևոր պահանջից դրդված, ոչ թե անձն ժուժկալ խնդրէ զանապատ»։

Այսպիսով, Մաշտոցը, որ տեղյակ ու հմուտ էր աշխարհական կարգերին, բնորում է միայնակեցությունը, գործունեության մի նոր ուղի, երբ տեսնում է, որ հայոց թագավորության վերջը հասել է, երկրի «խռովությունը համբերության նյութ է» դարձնում։

Բայց առաջ գնանք։ Կորյունը չի նշում, թե որտեղ է Մաշտոցը բնորել իր համար ճգնավայր, ուր նա մնացել է «ոչ սակաւ ժամանակս», իսկ Խորենացին ուղղակի ասում է. «Երթեալ ի գաւառն Գողթան բնակէ, զմիայնակեցութեան վարս ստացեալ»։ Այնուհետև Կորյունը պատմում է, որ Մաշտոցը թողեց միայնակեցությունը և իր հավատացյալներին, այսինքն՝ ընկերակիցներին առավ գնաց իջավ Գողթն, որտեղ նրան դիմավորում է, նրա առաջ է դուրս գալիս Գողթնի իշխանը։ Սկսվում է քարոզչական գործունեությունը, որի հետևվանքով խռովություն բարձրացրած հակաքրիստոնյա տարրերը փախչում են։

Բերենք այդ հատվածը քաղելով Կորյունից և Խորենացուց.

Կորյուն.

«Առեալ այնուհետև երանելոյն զհաւատացեալս իւր, դիմեալ իջանէր յանկարգ և յանդարման տեղիս Գողթան։ Այլ և բնդ առաջ ելանէր նմա իշխանն Գողթան, այր երկիւղած և աստուածասէր, որում անուն էր Շարիթ, և ասպնջական հիւրամեծար գտեալ՝ բարեպաշտութեամբ սպասաւորէր ըստ աշակերտաց հաւատոցն Քրիստոսի։ Իսկ երանելոյն վաղվաղակի զաւետարանական արուեստն ի մէջ առեալ, ձեռն արկանէր զգաւառովն հանդերձ միամիտ սատարութեամբ իշխանին, գերեալ զամենեսեան ի հայրենեաց աւանդելոց, և ի սատանայական դիւսպաշտ սպասաւորութենէն՝ ի հնազանդութիւն Քրիստոսի մատուցանէր։

Եւ յորժամ ի նոսա զքանն կենաց սերմանեալ, յայտնի իսկ բնակչաց

¹³ Կորյուն, գլ. Գ, էջ 38։

¹⁴ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, աշխատութեամբ Մ. Արեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Քիֆլիս, 1913, էջ 316։

գաւառին նշանք մեծամեծք երեւին, կերպակերպ նմանութեամբ դիւացն փախրստական լինելով՝ անկանէին ի կողմանս Մարաց»¹⁵:

(«Երանելին այնուհետև իր հավատացյալներին առավ գնաց իշավ Գողթնի անկարգ ու անխնամ [թողած] տեղերը: Նրա առաջ դուրս եկավ նաև Գողթնի իշխանը, մի աստվածավախ և աստվածասեր մարդ, որի անունը Շարիթ էր և հյուրամեծար ասպնշական հանդիսանալով՝ բարեպաշտութեամբ սպասավորում էր [նրան] Քրիստոսի հավատքի աշակերտների [կարգի] համաձայն: Իսկ երանելին իսկույն իր ավետարանական արվեստը բանեցնելով՝ իշխանի հավատարիմ օգնութեամբ սկսեց [քարոզել] գավառում. ամենքին իրենց հայրենական ավանդութուններից ու սատանայական դիվապաշտ ծառայութունից զերեց շուտ տվավ Քրիստոսի հնազանդութեանը:

Եվ երբ նրանց մեջ սերմանեց կյանքի խոսքը, հայտնապես մեծամեծ հրաշքներ երևացին գավառի բնակիչներին, դեկերը զանազան կերպարանքներով փախան, ընկան Մարերի կողմը»):

Խորենացի.

«Եւ որ ի նմա զողեալ աղանդն հեթանոսական թագուցեալ յաւուրցն Տրդատայ մինչև ցայն ժամանակս, և ապա յայտնեցաւ ի վատթարել թագաւորութեանն Արշակունեաց զայն երարձ օգնականութեամբ իշխանի գաւառին, որում անուն էր Շարիթ: Ուր նշանք աստուածայինք լինէին, որպէս առ սրբովն Գրիգորիւ. հալածական լեալ դէք մարմնաւոր տեսեամբ անկանէին ի կողմանս Մարաց»¹⁶:

(«Այդտեղ թաքնված հեթանոսական աղանդը, որ Տրդատի օրերից մինչև այդ ժամանակ ծածուկ էր մնում և Արշակունյաց թագավորության տկարանալու ժամանակը երևան եկավ, նա վերացրեց գավառի իշխանի օգնութեամբ, որի անունն էր Շարիթ: Այստեղ աստվածային հրաշքներ երևացին, ինչպես սուրբ Գրիգորի ժամանակ. մարմնավոր կերպարանքով դեկերը, հալածված, ընկնում էին Մարաց կողմերը»):

Պարզ նկատելի է, որ Խորենացին օգտվել է Կորյունից, բայց նա ունի մի հատված, որ չկա Կորյունի մոտ: Կորյունը չի նշում, թե ինչու Մաշտոցը թողեց իր կուսակրոն վարքը և անցավ քարոզության: Իսկ Խորենացու մոտ լիովին իմաստավորված է այդ անցումը: Արշակունի իշխանության թուլության հետևանքով ընդդիմադիր ուժերը գլուխ են բարձրացրել, և Մաշտոցը հարկված իջել է ճգնարանից, որ ճնշի: Դարձյալ քաղաքական նկատառումների թերևս Խորենացին ինքն է լրացրել Կորյունի թերին, կամ ճշմարիտ է և նրկատի ունի պատմական մի ազդյուր: Միևնույն է, նրա պատմածը շափազանց հավանական է և հենվում է նույն Կորյունի վրա:

Մաշտոցը անսպասելի իջնում է իր ճգնարանից, որին դիմավորում է Գողթնի իշխանը. «Ընդ առաջ ելանէր նմա իշխանն Գողթան», — ուրեմն, բնականաբար, սպասում էր նրան: Պարզ նկատելի է, որ Մաշտոցը ոչ թե մի սովորական ճգնավոր է, այլ ինչ-որ լիազորութուններով օժտված անձնավորութուն, որին դիմավորում է իշխանը: Բացի այդ, Մաշտոցը չի բավարարվել միայն իր ավետարանական արվեստը բանեցնելով, այլ հենվել է նաև ուժի վրա, ուժ է գործադրել, այլապես ինչով պիտի բացատրել իշխանի հավատա-

15 Կորյուն, գլ. Ե, էջ 40:

16 Խորենացի, գլ. ԽԷ, էջ 316—317:

քիմ օգնությունը: Հեռանալով լինում է այն, որ «կերպակերպ նմանութեամբ դիւացն փախստական լինելով՝ անկանէին ի կողմանս Մարաց»: Դա ևս խոսում է բռնի հալածանքի մասին:

Այսպիսով, եթե նույնիսկ Խորենացին չի արձանագրում պատմական փաստը, այլ ինքն է հնարում, տալով իր սեփական բացատրությունը, համեմայն դեպս, ելնում է Կորյունից:

Բացի դրանից, որքան էլ մենք կասկածով նայենք Խորենացու տվյալներին, համարելով նրան ոչ ժամանակակից, թերևս, նույնիսկ, հետագա դարերի հեղինակ, ինչպես հաճախ են կարծել, միևնույն է, նրա վարկածը, երկվույթների նրա մեկնությունը ինքնին գիտական հետաքրքրություն է ներկայացնում: Խորենացին Մաշտոցի գործողությունների մեջ տեսել է քաղաքական շարժառիթներ:

Բայց վերադառնանք ճգնակեցության հարցին:

Կորյունը նշում է, որ Դանիելի մոտ եղած գրերը հայոց արքային ուղարկվեց նրա թագավորության հինգերորդ տարում, մինչ այդ Մաշտոցը ճգնության մեջ է ապրել, ինչպես նա է ասում՝ ոչ սակաւ ժամանակս, հետո իջնում է Գողթն, ճնշում գլուխ բարձրացրած հեթանոսներին և «աւուրս բազումս» թաղվում մտախոհությունների մեջ:

Բայց ի՞նչ է արել Մաշտոցը այդ տարիներին, բացի պահքից և աղոթքից: Նա, ինչպես Կորյունն է վկայում, «գտեալ եւս զոմանս՝ չինքն չարեցուցանէր՝ աշակերտեալ նմին սովորական աւետարանութեան»: Այսպես ուրեմն, գտել է որոշ համախոհներ, որոնց հետ զբաղվել է ավետարանի ուսուցմամբ, ավելի ճիշտ, նրանց էլ վարժեցրել ավետարանական կյանքին, ավետարանի թելադրած կյանքին: Այսքանը միայն:

Դա հարցի պատասխանը չէ: Այստեղ մեզ օգնում է մի շատ կարևոր փաստ:

Փոտ պատրիարքի «Գրադարան» աշխատության մեջ, որ նրա կարգացած մոտ 300 գրքերի բովանդակության համառոտ կամ ընդարձակ ծանուցումն է (аннотация), հիշվում է նաև մի գիրք, որ վերաբերում է Քեոզորոս Մամեստացուն և ուղղված է ամենայն հավանականությամբ Մաշտոցին: Մանոթագրված է այսպես (բերում ենք քաղվածաբար)․

«Յաղագս որ ի Պարսս մոզութեան, ի ճառս երիս: Կարդացել եմ Քեոզորի գիրքը Յաղագս որ ի Պարսս մոզութեան եւ զինչ որ ի բարեպաշտ հաւատոյ զանազանութիւն նորա յերիս ճառս:

Առաջին ճառում խոսում է պարսից պիղծ կրոնի մասին, որ մուծել է Չարազը, այն է՝ Չրվանի մասին, որին ամեն բանի սկզբնապատճառ է դնում և որին անվանում է նաև բախտ: Եվ թե ինչպես հաշտ էր անում, որ ծնի Որմըզգին, ծնում է և սատանային: Եվ նրանց արյունապղծության մասին: Մի խոսքով ամբարիշտ և զարշելի կրոնը մեջ բերելով հերքում է առաջին ճառում»¹⁷:

Բանասիրական այս հետաքրքիր, բայց չնկատված նյութի մասին առաջին անգամ խոսում է Աղոնցը իր «Անձանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կյանքից ըստ օտար աղբյուրների» հոդվածի մեջ: Մեր աղբյուրը նա է¹⁸:

¹⁷ «Հանդէս ամսօրեայ», 1925, № 5—6, էջ 195:

¹⁸ Տպագրվել է «Հանդէս ամսօրեայ»-ում, 1925 թվականին, ապա՝ առանձին գրքով՝ վիեննայում, նույն թվականին, որից արտատպված է «Մեսրոպ Մաշտոց» ժողովածուի մեջ, 1962 թվականին, Երևանում:

Ադոնցը դրանով աշխատել է ցույց տալ Մաշտոցի կապը Թեոդորոս Մամեստացու հետ և այդ փաստի մեջ, ոչ այնքան աներկբա, հիմքեր գտել գրեթե գյուտի մոտավոր տարեթիվը որոշելու համար: Մեզ գրքի բնույթն է հետաքրքրում:

Հենց առաջին հայացքից տեսնում ենք, որ դա մի տեսակ եղծ աղանդոց է, ավելի ճիշտ՝ եղծ աղանդո, հերքումն պարսից քեշին: Երկը գրված է զբաղաշտականության դեմ քրիստոնեական դիրքերից և ուղղվել է Մաստուրիոսին, «ծագումով Հայաստանից և ինքն բորեպիոկոպոս»: Որ Մաստուրիոսը Մաշտոցն է, չենք տարակուսում, համենայն դեպս Ադոնցի փաստարկները համոզիչ են: Այսպես ուրեմն, Մամեստացին այդ գիրքը գրել է Մաշտոցի պատվերով:

Տեսանք, որ Մաշտոցը երկրի քաղաքական դրությունից ելնելով թողեց արքունիքը և դնաց անապատ: Նա պատվիրում է պարսից քեշի դեմ հատուկ ուսումնասիրություն և մի այնպիսի մարդու, որ ժամանակի խոշոր դեմքերից մեկն էր: Նրա կապը Թեոդորոս Մամեստացու հետ, պատվիրված գրքի միտումն ու բովանդակությունը, ճգնակեցության համար բնորոշ վայրը՝ Գողթնի կողմերը, որը մոտ է պարսից սահմանին և ավելի ենթակա աղղեցության, մեզ որոշ բան են հուշում: Մաշտոցը թողնում է արքունիքը ոչ թե հիասթափությունից, այլ հատուկ դիտավորությամբ: Հայաստանի բաժանումից և մի մասի պարսից տիրապետության տակ ընկնելուց հետո զբաղաշտական նկրտումների, պարսից բարձրացող աղղեցության դեմ գաղափարական դիմադրություն կազմակերպելու համար, պարզ է կրոնական տեսանկյունից: Նա այնտեղ իրեն է հարեցրել մի քանի ուրիշների «և գտեալ եւս զոմանս յինքն յարեցուցանէր»: Նա նրանց հետ իր ժամանակը անցկացրել է ոչ թե պահքով ու աղոթքով, կամ ոչ միայն պահքով ու աղոթքով, այլև նախապատրաստվելով պայքարի պարսից քեշի դեմ, պարսից դեմ, — այն, ինչից վտանգ էր սպառնում» Դարձյալ քաղաքական նկատառումներ:

Այսպիսով, կարծում ենք, որ Մաշտոցն իր քարոզչական գործունեությունն սկսել է ճիշտ է քրիստոնեությունը տարածելու համար, բայց զբաղաշտականության դեմ պայքարելու դիտումով: Տարբերությունը մեծ է: Քրիստոնեությունը ինքնին տարածված էր Հայաստանում և, իբրև պետական կրոն, մեկ դար է ինչ գոյություն ուներ: Քրիստոնեությունը տարածելու անհապաղ անհրաժեշտություն չկար, եթե այդ հարցը չլիներ: Քրիստոնեությանը պետք էր տալ հատուկ ուղղվածություն, այն պետք էր դրդել զբաղաշտականության դեմ, մի ուսմունքի, որի կրողը պարսից թշնամի պետությունն էր: Ուսմունքը վերածվում է քաղաքական դեմքի: Սրա մեջ է առաքելականի բովանդակությունը: Մամեստացու գիրքը ուղղակի այդ է վկայում, և ամենևին էլ պատահական օրինակ չէ: Նոր ծնված հայ գրականության հենց առաջին երկերից մեկը նվիրված է Մաշտոցին, իսկ մյուսը՝ Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցն» է, որը զարմանալիորեն համահունչ է Մամեստացու գրքին: Հետաքրքիր է և շատ բնորոշ, որ Կողբացին նախ պայքարում է սխալ բմբռնումների, քրիստոնեական հավատքի շեղումների, ժողովրդի մեջ պահպանված սնտի հավատալիքների դեմ, ապա անմիջապես անցնում զբաղաշտականությանը. — «Ընդ պարսից քեշին գտողս ապաւինեալ ի շնորհսն աստուծոյ մտեաք ի պայքար» և ամբողջ գրքի մեջ խոսք չկա հայ հեթանոսական հավատքի մասին իբրև կրոն: Դա ամենևին էլ տարօրինակ չէ: Նա ժխտել է այն, ինչ գործնական վտանգ էր

սպառնում, իսկ հեթանոսությունը Հայաստանում այնպիսի վտանգ չէր, ինչպես պարսից քեշը:

Ահա այս մտահոգությունն էլ նրան տանում է գրեթի գյուտի գաղափարին: Թե ինչպես ծագեց այդ միտքը Մաշտոցի մոտ, Կորյունը պարզ չի բացատրում: Գողթնի բնակիչներին դարձի բերելուց, նրանց մեջ կյանքի խոսքը սերմանելուց հետո նա մտքում դրեց ավելի հոգալ նո՛ւյնպես համայն աշխարհի ժողովրդին մխիթարելու մասին,— գրում է Կորյունը,— ուստի և ավելացրեց մշտամուռն շողովրդին ու բազկատարած պաղատանքն առ աստված և անդադար արտասուքը. մտաբերելով առաքյալի խոսքը և ասում էր հոգալով. «Տրամություն է ինձ համար և անպակաս են իմ սրտի ցավերը իմ եղբայրների և ազգակիցների համար»:

Եվ այնպես տրամական հոգսերով պաշարված ու թակարդապատված և մտածմունքների ծփանքի մեջ էր ընկած, թե արդյոք ինչպիսի ելք գտնի այդ քանի համար:

«Նույնպես առաւել հոգ ի մտի արկանէր զհամաշխարհականս սիոփելոյ և առաւել աղօթս մշտնջենամուռնչս և բազկատարած պաղատանս առ Աստուած և արտասուս անդադարս, զմտաւ ածելով զառաքելականն և ասէր հոգալով «Տրամութիւն է ինձ և անպակաս ցարք սրտի իմոյ, վասն եղբարց իմոց և ազգականաց»:

Եւ այնպէս տրամական հոգովք պաշարեալ և թակարդապատեալ և անկեալ ի ծուփս խորհրդոց, եթէ որպիսի արդեօք ելս իրացն գտանիցէ»¹⁹:

Բայց զարմանալի է, Կորյունը ուղղակի ասում է, որ Մաշտոցի առաքելությունը Գողթն հաշող է անցել, որ նա ամենքին սատանայական դիվապաշտ ծառայությունից գերեց շուռ տվավ Քրիստոսի հնազանդությանը: Դժվարության չի հանդիպել, անհաշողության չի մատնվել: Այդ դեպքում մի՞թե ավելորդ չեն նրա տրամական հոգսերը: Նա կարող էր նույն հաշողությամբ դարձի բերել կամ զսպել Քրիստոսի հավատքից շեղվողներին և այլուր:

Ահա հենց դա էլ անորոշ ու մութ է մնացել Ղազար Փարպեցու և Խորենացու համար, որոնք, երկուսն էլ, հենվում են Կորյունի վրա, ուստի ամեն մեկը յուրովի է բացատրում Մաշտոցի մտահոգության պատճառը՝ առաջ քաշելով իր վարկածը:

Խորենացին գրում է.

«Եւ ի վարդապետել երանելոյն Մեսրոպայ՝ ոչ փոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթերցող և թարգմանիչ, և եթէ այլ ոք ընթեռնոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր, զանխուլ ի ժողովրդոցն լինէր, յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ: Վասն որոյ ետ ի մտի հնարել գտանել նշանագիրս հայոց լեզուիս»²⁰:

(«Երբ երանելի Մեսրոպն ուսուցանում էր ոչ փոքր նեղություն էր կրում, որովհետև ինքն էր թե՛ կարդացողը և թե՛ թարգմանողը, և եթե մի ուրիշն էր կարդում, երբ ինքն այնտեղ չէր լինում, ժողովրդին անհասկանալի էր մնում՝ թարգմանիչ չլինելու պատճառով: Ուստի նա միտք դրեց մի հնար գտնել, հայոց լեզվի համար տառեր ստեղծել»):

Իսկ Փարպեցին գրում է.

«Հոգացեալ յարժամ տրամէր երանելի այրն Մաշտոց, տեսանելով զմեծ քանն և զառաւելապէս ծախս մանկանցն Հայաստան աշխարհիս, որք բազում

¹⁹ Կորյուն, զլ. Ե, էջ 40:

²⁰ Խորենացի, զլ. Ե, էջ 317:

թոշակօք և հեռագնաց ճանապարհօք և բազմաժամանակեայ դեզերմամբ մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան»²¹։

(«Որովհետև երանելի Մաշտոցը հոգ տանելով՝ անվերջ տրտմում էր տեսնելով հայոց մանուկների մեծ ջանքերը և առավել մեծ ծախսերը, որոնք շատ միջոցներով և հեռագնաց ճանապարհներով և բազմաժամանակյա դեզերմամբ իրենց օրերն էին մաշում ասորի գիտութեան դպրոցներում»)։

Ինչպես տեսնում ենք երկու հեղինակները տարրեր շարժառիթներ են նրշում։ Խորենացին գտնում է, որ Մաշտոցը իր անձնական քարոզչության ժամանակ դժվարութեան է հանդիպել ուրիշ թարգմանիչ շինելու պատճառով և մտաձեղ հայերեն գրեր ստեղծել, իսկ Փարպեցին գտնում է, որ նա ուզեց հեշտացնել մանկանց գործը, որոնք մեծ ծախսերով և հեռագնաց ճանապարհներով գնում էին կրթություն ձեռք բերելու և մտաձեղ գրեր ստեղծել։

Բայց այդ երկուսն էլ ինքնահնար մեկնություններ են՝ Կորյունի հատվածը պարզելու համար։

Որքա՞ն են հավանական։

Խորենացու մոտ առիթը անձնական դժվարությունն է—«ոչ փոքր կրէր վտանգս»։ Բայց այդ դժվարությունը նա կարող էր ավելի հեշտ լուծել՝ ուսուցելով թարգմաններ, և հետո, մի՞թե թարգմաններ չկային։ Գիտենք, որ Հայաստանում գործում էին ասորերեն և հունարեն դպրոցներ, որոնք եկեղեցու սպասավորներ էին պատրաստում։ Նրանք, անշուշտ, կիմանային հայերեն,— դա շատ փոքր պատճառ է այսպիսի ծանր գործի տակ մտնելու համար։

Իսկ Փարպեցու մոտ ավելի միամիտ է հնչում,—աշակերտներին արտասահման շուղարկելու հոգսից. կրկիննք, որ Հայաստանում կային ասորական և հունական լեզուներով դպրոցներ, որտեղ և կարող էին սովորել, իսկ կրթությունը կատարելագործելու համար հայ մանուկները գրերի գյուտից հետո էլ, և ավելի մեծ թափով, բազմաժամանակյա դեզերմամբ մաշում էին զավուրս յուրյանց օտար ասորիները։

Սակայն և՛ Խորենացու և՛ Փարպեցու մոտ մի բան է ճիշտ, որ օտար լեզուն «զանխուլ ի ժողովրդոցն լինէր», կամ «լինէր ժողովրդոց անշահութիւն լեզուին»։

Այո՛, Մաշտոցը ուզում էր ստեղծել ժողովրդին հասկանալի դրավոր լեզու, բայց դա չի բխում նրա ոչ առաքելական քարոզչության, ոչ թարգմանների պակասը լրացնելու և ոչ էլ աշակերտների ուսուցման ծախսերն ու դժվարությունները լուծելու հոգածությունից, այլ այդ ամենը, ինչպես և գրերի գյուտը, հավասարապես բխում են մեկ ընդհանուր պահանջից։

Կորյունը գրում է, որ նա մտքում դրեց նույնպես համայն աշխարհի ժողովրդին միսիթարելու մասին. «Նոյնպէս առաւել հոգ ի մտի արկանէր զհամաշխարհականս սփոփելոյ»։ Ուշադրություն դարձրեք՝ առաւել հոգալ։ Այդ նշանակում է, որ նա չի բավարարվել Գողթնի ժողովրդին քրիստոնեության գիրկը վերադարձնելով, նրանց Քրիստոսի հնազանդութեանը շուտ տալով։ Նա մտքում դրեց առավել հոգալ համայն աշխարհի մասին։ Հիշենք, որ գյուտից հետո նա նորից Գողթն գնաց։

Այսպիսով, Մաշտոցին առաքելականը, քարոզչական գործունեությունը չի բավարարում։

²¹ Ղ ա դ ա ր Փ ա ր պ ե ց ի, Պատմութիւն հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեան, Քիֆլիա, 1904, էջ 13։

Նկատենք մի կարևոր հանգամանք: Մաշտոցը երբ իր խորհրդածությունները հայտնում է կաթողիկոսին, նրան պատրաստ ու հավան է գտնում նույն հոգսի վերաբերմամբ: Եվ ահա, կաթողիկոսն ուզում է քննադատալ դրան: Նա այդ առթիվ հրավիրում է եկեղեցականների «աշխարհահոգ» խորհուրդ:

Կորյունը շատ անորոշ է արտահայտվում ժողովի մասին և թողնում տարակույսի մեջ. «Բազում հարցուփորձի և քննութեան զանձինս պարապեցուցեալ և բազում աշխատութեանց համբերեալ ազդ առնէին ապա և զկանխագոյն խընդրելին իւրեանց թագաւորին հայոց, որոյ անուն կոչէր Վռամշաաւհ»²²:

Ինչո՞վ են զբաղվել նրանք և ի՞նչ նեղություններ են կրել, մնում է անհայտ: Խորենացին ևս նույն տեղը անորոշ է թողնում:

«Ի՞նչ էին այն երկար վիճարանությանց զլիսավոր կեանքը,—հարցնում է Աճառյանը,—արդյոք ոմանք այս առթիվ լինելիք նորմութություններին հակառակություն էին ցույց տալիս, կամ թե վիճում և չէին կարողանում համաձայնութեան գալ այն մասին, թե որ այբուբենը պիտի հարմարեցնենին հայ լեզվին և կամ թե ուրիշներ հունարենի և ասորերենի ուսման ավելի լայն ծավալ տալով՝ դժվարութեանց առաջն առնել էին առաջարկում. վերջապես, գուցե ոմանք էլ (անշուշտ օտարազգի քարոզիչներ) իսպառ հակառակ էին հայ լեզվի համար գրականութեան ստեղծման»²³:

Այդպես, ժողովը ընդհանուր կարծիքի չի եղել: Վեճը գնացել է հավանաբար այս ուղղությամբ,—անհրաժեշտ են սեփական գրեր թե ոչ: Եվ հարցը չի վճռվել: Այս ենթադրության համար հիմք է ծառայում Կորյունի արտահայտութեան ձևը: Հարցը մնացել է անորոշ և ստիպված դիմել են թագավորին, նկատի առնք, դիմել են թագավորին առաջուց ուղածի մասին,—«Ազդ առնէին զկանխագոյն խնդրելին իւրեանց», այսինքն՝ այն որ նախօրոք մտադրվել էին և ոչ թե այն, որ հետո ժողովում շփոթվեց: Նրանք դիմել են թագավորին կանխապույնի մասին: Նշանակում է կանխապույնից բացի ուրիշ մտածություն էլ է գոյություն ունեցել, որ Կորյունը հարկ է համարել շեշտելու կանխապույնը:

Նշենք սակայն, որ Խորենացին նույնպես այդ հարցի կապակցությամբ ինչ-որ հատուկ և զգուշավոր ձևով է արտահայտվում «Ազդ առնէին զկանխագոյն խնդրելին իւրեանց» Կորյունի արտահայտության դիմաց դնելով՝ զգացուցին արքային:

Սա թերևս պարզ ենթադրություն է, բայց հայտնի են ուղղակի փաստեր, որոնք խոսում են հայ եկեղեցու մեջ ազգային գրի դեմ մղած բացահայտ դիմադրության ու պայքարի առկայության մասին:

Հովհան Մամիկոնյանը իր «Պատմութիւն Տարօնոյ» գրքում վկայում է, որ մինչև Թոդիկ վանահայրը (VI դարի վերջերը) Գլակա վանքը ասորիներն էին տնօրինում.

«Ամենեքեան ասորիք էին և տունն այն ասորի գրով և պաշտամամբ է վարեալ մինչև Թոդիկ փոխեաց զամենայն կարգս և զասորոց ցեղսն բնաւ հալածական արար ի վանացն»²⁴:

Ահա թե ինչպիսի տեսական պայքար է եղել:

Բայց այդ թողնենք: Միևնույն է, ինչ տեսանկյունից ուզում է լինի, մի քան պարզ է, որ Հայաստանի աշխարհահոգ խորհուրդը հարցը չի կարողա-

22 Կ ո Ր Յ Ո Ւ Ն, գլ. 2, էջ 42:

23 «Էջմիածին», 1955, № 1, էջ 21—22:

24 Յ ո Վ հ ա ն Մ ա մ ի կ ո ն ե ա ն, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 287:

ցել առաջ մղել: Մեզ այժմ չի հետաքրքրում թե ինչ ուժեր են եղել դրանք,— ասորական եկեղեցու ներկայացուցիչները, Աղբիանոսի կաթողիկոսության հավակնորդ սերնդի կուսակիցները, թե այլ ոք, սակայն դա որոշ հանգամանք է գյուտի հիմքում ընկած շարժառիթները պարզելու համար: Եվ ահա, երբ եկեղեցական ժողովը դժվարանում է, դիմում են պետությունը.— «Ազդ առնէին զկանխազոյն խնդրելին թագաւորին»:

Նշելու համար թե որքան մեծ են եղել գյուտի մեջ քաղաքական նկատառումները, մենք կփորձենք կանգ առնել Վռամշապուհի դերի վրա:

Հայ պատմագրությունը համեմատաբար սովորի մեջ է ներկայացրել Վռամշապուհին գրերի ստեղծման գործում: Դա թերևս հասկանալի է: Պատմիչները հանդես են եկել եկեղեցու դիրքից և, բնական է, որոշ նախապատվություն պետք է տալին Սահակ Պարթևին, նույնիսկ, հաճախ, գերադասելով Մաշտոցից, ինչպես հայտնավորքները և Ղազար Փարպեցին, սակայն նույն վերաբերմունքը բոլորովին հասկանալի չէ մեր օրերում և առավել կամ պակաս շափով հարատևել է այսօր ավանդութային ուժով: Հ. Աճառյանը Մաշտոցին նվիրած իր մեծ աշխատության մեջ, նույնիսկ, փորձում է համոզել, որ նա այնքան էլ գրասեր անձնավորություն չէ և շատ էլ չէր ոգևորված ազգային գրի գաղափարով²⁵: Դա այդպես չէ: Գրերի գյուտի մեջ Վռամշապուհին, իբրև հայրենասերի և պետական խելացի գործչի, մեծ փառք է վերապահվում:

Աշխարհահոգ ժողովից հետո Մաշտոցը և Սահակը դիմում են արքային: Նրա համար դա անակնկալ չէր: Խորենացին, այստեղ էլ Կորյունի համառոտաբանությունից դժգոհ, ինքն է լրացնում, թե ինչպես հայոց թագավորը պարսից Վռամ արքայի պատվերով Միջագետք է իջնում պարսից և հունաց զորքերի միջև ծագած խռովությունը լուծելու համար: Այստեղ նա զդում է սեփական գրերի պահանջ:

Մեզ չի հետաքրքրում այդ պատմությունը որքան է իրական, բայց անհրաժեշտ է նկատել, որ ազգային գրի պահանջ թագավորը զգացել է անկախ Մաշտոցի հայտնությունից: Դա միաբան վկայում են հայ գրի պատմության երեք սկզբնաղբյուրները՝ Կորյունը, Խորենացին և Փարպեցին:

Վռամշապուհի համար Մաշտոցի և Սահակի դիմումը ոչ միայն անակնկալ չէր, այլև՝ շատ հաճելի: Նա անմիջապես գործի է անցնում: Նա է, որ ընթացք է տալիս այդ գաղափարին:

Վռամշապուհի հետագա ամբողջ վարքագիծը այս հարցում անթերի է և զարմանալի հետևողական:

Նա ձեռք է բերում դանիելյան գրերը, մատաղահաս մանուկներ տալիս սովորեցնելու նոր նշանագրերը. Մաշտոցին ինքն է հղում երկրի զանազան վայրերը դպրոցներ բանալու, արքունական միջոցներով ապահովում է Մաշտոցի և նրա աշակերտների երթը Միջագետք, ինչպես նաև՝ հետագա ամբողջ կրթական գործը: Մաշտոցը իր բոլոր քայլերը համաձայնեցնում է նրա հետ:

Կորյունը, ճիշտ է համառոտաբան, բայց շատ ուղղամիտ է: Նրա խոսքերից ուղղակի զգալի է, որ նա մեծ նախապատվություն է տվել Վռամշապուհին:

Մ. Արեղյանը ճիշտ է նկատել, որ Կորյունի մոտ թվարկումը կատարվում է ըստ առաջնության, այսպես. «Արամբք երկուք, աշակերտօքն իւրօք, որոց

25 «Էջմիածին», 1955, № 1, էջ 24:

առաջնոյն Յովնան անուն կոչէին, յՅկեղեաց դաւառէն, և երկրորդին Յովսէփ անուն ի Պաղանական տանէն», «որ և Ղևոնդէս առաջնոյն անունն էր, և երկրորդին՝ Կորիւնս», «Եւ անուանք... են այս առաջնում Յովսէփ զոր և ի սկզբան գրեցաք, երկրորդին՝ Քաղիկ», «Ք քաղաքս երկուս Ասորոց, որոց առաջինն Եղեսիա կոչի, և երկրորդն՝ Ամիդ անուն», «Եպիսկոպոսացն, որոց առաջնոյն Քարիլաս անուն և երկրորդին՝ Ակակիոս»:

Այդպես էլ նա նախապատվութիւնը տալիս է Վոամշապուհին. «Վասն որոյ առեալ երանելոյն Մաշտոցի դաս մի մանկտոյ, հրամանաւ արքայի և միաբանութեամբ սրբոյն Սահակայ», «Եւ արդ, եկեալ յիշելին մերձ ի թագաւորական քաղաքն ազդ լինէր թագաւորին և սրբոյ եպիսկոպոսին» և այլն (Իհարկե, այս կապակցութիւնների մեջ առաջին և երկրորդ բառերը ավելորդ են):

Դա արքային մատուցվող ձևական նախապատվութիւնն չէ: Արդեն մյուս թագավորի՝ Արտաշեսի նկատմամբ նա խախտում է նման հաջորդականութիւնը. «Հասեալ ի նոր քաղաքն յանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ և թագաւորին հայոց, որում անուն Արտաշէս կոչէին»:

Ասվեց որ Մաշտոցը ամեն անգամ շրջագայութիւնից վերադառնալիս ներկայանում էր թագավորին և հաշվետու լինում²⁶: Մեծ է եղել Մաշտոցի և թագավորի կապը: Հետաքրքիր է, որ զպրութիւն տարածելու համար Մաշտոցն է թուլլովութիւն առնում իր և կաթողիկոսի համար և ոչ թե կաթողիկոսը. «Առնոյր հաւանութիւն երանելին Մաշթոց, որպէսզի նէր Եպիսկոպոսն²⁷ ի կայնեականսն, և նա ի սփիւռս հեթանոսաց զբանն կենաց սերմաւիցեն»²⁸:

Դա պատահական չէ: Մաշտոցի նախորդ և հետագա ամբողջ գործունեութիւնը ցույց է տալիս և հուշում է մեզ, որ նա սերտ կապի մեջ է եղել արքունիքի հետ:

Այսպես: Վոամշապուհի դերը գյուտի իրականացման գործում շատ մեծ է և գնահատելի, եթե մանավանդ նկատի ունենանք, որ նա արքայական հեղինակութեամբ բարձրացել և լուսնու է ընդդիմադիր ուժերին, հնարավորութիւն տվել, որ զլուխ գա մեծ հղացումը:

Միևնույն է, որքան էլ հանձարեղ լիներ Մաշտոցը և որքան էլ մեծ՝ Սահակի շանքերը, առանց պետական միջամտութեան այդ գործը չէր կարող ավարտի հասնել:

Այսպիսով, հայ պետականութիւնը իր հոգևարքի մեջ ավանդ թողեց մի այնպիսի գործ, որ հայ ժողովրդի պատմութեան համար քիչ զգալի դարձրեց անկման ցնցումը:

Մենք հարկ չենք համարում այսպես շարունակել, մտնելով Կորյունի բնագրի մեջ զծածուկան բացահայտելով, բայց ուր էլ գնանք կտեսնենք, որ

²⁶ Միայն մեկ անգամ Կորյունը կաթողիկոսի անունն է տալիս և չի հիշում Վոամշապուհին, երբ պատմում է Մաշտոցի վերադարձը Վրաստանից.

«Իսկ իբրև ընդ ամենայն տեղիս վրաց կարգեալ զգործ աստուածապաշտութեանն, այնուհետև հրաժարեալ ի նոցանէ դառնալր յերկիրն Հայոց և պատահեալ Սահակայ կաթողիկոսին Հայոց պատմէր նմա զողջութենէ եղելոցն, միանգամայն և փառաւոր առնելով զԱստուած, զմեծանունն Քրիստոս» (Կորյուն, գլ. 64):

Դրանից պետք է ենթադրել, որ Մաշտոցը Վրաստանից վերադարձել է այն ժամանակ, երբ վախճանված էր Վոամշապուհը, ուրեմն՝ 414 թվականից հետո:

²⁷ Նկատի ունի Սահակ Պարթևին:

²⁸ Կ Թ Յ Ո Ւ Ն, գլ. ԺԳ, էջ 60:

ազգային եկեղեցա-քաղաքական նկատառումները աներկբա ընկած են առաքելականի հիմքում և ոչ թե առաջնություն են վիճարկում նրա հետ:

Մաշտոցը իրրև հանճարեղ մտածող, պետական հասարակական գործիչ, գիտեր իր գյուտի ներգործոն մեծ ուժը, մեծ նշանակությունը: Նա նույնպիսի գիտումով ձեռնամուխ է լինում հարևան երկու ժողովուրդների՝ վրաց և ազգանից այբուբենի ստեղծմանը:

Կորյունը շի հապաղում նշելու վրաց ազգային գրի քաղաքական հետևանքը. «Եւ արդ, զնոսա, որ յայնչափ ի մասնաւոր և ի բաժանեալ լեզուացն ժողովեցան, միով աստուածաբարբառ պատգամօրն մի ազգ կապեալ՝ փառաբանիչը միոյ աստուծոյ յօրինէր»²⁹:

(«Եվ արդ՝ նրանց, որ այնքան առանձին և բաժանված լեզուներից ժողովեցին, մեկ աստվածաբան պատգամներով կապեց դարձրեց մեկ ազգ, մեկ աստրծու փառաբանիչներ»):

Ահա թե ինչ էր հետապնդում Մաշտոցը և ինչն է, որ Կորյունը հարկ է համարում նշելու ամենի՛ց առաջ:

Գրերի գյուտը և գործադրումը վիթխարի շանքեր են պահանջել: Գրա համար անհրաժեշտ էր պետական ձեռք, քաղաքական միտք և իմացական կարողություն, որը այնպես հրաշալի զուգորդվում էր ու համերաշխում այդ հանճարաշունչ հոյակի՝ Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Պարթևի և Վրամշապուհի մեջ, որոնց մեծ գործը հարատևելու ուժ և իրավունք տվեց մեր ժողովրդին:

А. А. МАРТИРОСЯН

К ВОПРОСУ О ПРИЧИНАХ СОЗДАНИЯ АРМЯНСКИХ ПИСЬМЕН

(Р е з ю м е)

В филологии существует в основном то мнение, что изобретение письмен вытекало из потребности укрепления христианского учения и создания христианской литературы на национальном языке, что оно вытекало для удовлетворения в первую очередь нужд церкви. Отмечаются также особо или как результат второстепенный причины политические, либо политические последствия.

Автор в вопросе роли церкви выдвигает не столько чисто религиозный фактор, сколько мотивы политические, показывает, что изобретение письмен явилось результатом великого сотрудничества государства и церкви, продиктованного общностью интересов, которые были обусловлены политической обстановкой, сложившейся в Армении в первой половине V века.

Автор рассматривает деятельность Маштоца под этим углом зрения, опираясь на незамеченные или мало разработанные данные такого достоверного источника, как книга жизнеописателя Маштоца—Корюна, а также трудов историков конца V века Мовсеса Хоренаци и Лазара Парбеци.

²⁹ Կորյուն, Գլ. ԺԵ, էջ 64:

A. A. MARTIROSIAN

DES CAUSES DE L'INVENTION DE L'ALPHABET ARMENIEN

Il est en principe admis, en philologie, de faire découler l'apparition de l'alphabet arménien de la nécessité qui s'imposa de consolider la doctrine chrétienne et de créer une littérature chrétienne dans la langue nationale, de satisfaire, en premier lieu, aux besoins de l'Eglise. On retrouve également d'autres causes ou conséquences politiques d'ordre secondaire.

Le rôle de l'Eglise ne fut point déterminé par le seul facteur religieux; il le fut plus par les considérations politiques. L'invention de l'alphabet arménien est le fruit donc de l'alliance de l'Eglise et de l'Etat, reflet de leurs intérêts communs dans la situation politique du pays de la première moitié du Ve siècle.

L'auteur de l'article qui examine l'oeuvre de Machtotz sous ce rapport, s'appuie sur des données nouvellement révélées ou n'ayant été encore que sommairement érudées, tirées d'une source authentique comme l'ouvrage de Koriun, biographe de Machtotz, ou puisées chez Moïse de Khorène et Lazare de Pharbe, auteurs de la fin du Ve siècle.

